

BEATRICE DE GRAAF

DE STRIJD TEGEN DE ‘ZWARTE INTERNATIONALE’
DE ‘SAMENZWERING’ ALS VEILIGHEIDSDISPOSITIEF ROND
1870-1910

Krisis, 2011, Issue 3
www.krisis.eu

The man who was thursday

In 1908 verscheen de roman *The man who was thursday* van de Britse schrijver Giles Keith Chesterton (1908, herdruk 2008). De roman begint met een debat tussen Gabriel Syme en Lucian Gregory, op het eerste gezicht twee poëten die allebei een pool van de op dat moment gangbare lyrische stromingen vertegenwoordigen. Gregory is een exponent van de typische laatnegentiende-eeuwse postnapoleontische stroming waarin chaos en verval worden verheerlijkt. De Franse dichter Baudelaire maakte daar furore mee. Volgens Gregory behelst het ultieme gedicht uiteindelijk niets anders dan de destructie, de ondermijning van alle literaire en poëtische structuren:

‘An artist is identical with an anarchist, he cried. You might transpose the words anywhere. [...] The man who throws a bomb is an artist, because he prefers a great moment to everything. He sees how much more valuable is one burst of blazing light, one peal of perfect thunder, than the mere common bodies of a few shapeless policemen. An artist disregards all governments, abolishes all conventions. The poet delights in disorder only.’

Voor Syme geldt precies het tegenovergestelde. Hij is een adept van de neoclassicistische stroming en geeft de voorkeur aan het sonnet. Maar het

toppunt van dichterlijke inspiratie is voor hem het spoorboekje van de Londense Spoorwegen. In dat spoorboekje vallen structuur, ritme, symmetrie en inhoud in volstrekte harmonie met elkaar samen.

‘Chaos is dull; because in chaos the train might indeed go anywhere, to Baker Street, or to Bagdad. But man is a magician, and his whole magic is in this, that he does say Victoria, and lo! it is Victoria. No, take your books of mere poetry and prose, let me read a time-table, with tears of pride’ (4-5).

De twee dichters debatteren tot diep in de nacht, waarna ze met elkaar een borrel gaan drinken. Gregory neemt Syme mee en Syme wint diens vertrouwen. Zo wordt hij meegezogen in een anarchistisch complot om de wereld te vernietigen. Maar dan komt de aap uit de mouw. Syme is geen gewone dichter. Hij is in het dagelijkse leven een keurige Britse politiemans die werkt voor Scotland Yard. Zijn liefde voor het klassieke sonnet is niet gefingeerd, maar zijn pose als dichter wel. Hij is door zijn chef gerekruteerd om te infiltreren in de Britse anarchistische beweging met als opdracht hun plots te ontrafelen en zo de orde weer te herstellen.

Dat lukt hem maar al te goed. Hij maakt razendsnel carrière binnen het anarchistische netwerk van Gregory en wordt afgevaardigd naar de Central Anarchist Council. Deze bestaat uit zeven topanarchisten, genoemd naar de dagen van de week, die gezamenlijk de Zwarte Internationale bestieren. Naar goed gebruik leveren de Britse anarchisten de persoon die de zetel van Donderdag mag bekleden, en dat is Syme. De president, een reusachtige gestalte, is Zondag.

De rode draad van de roman is de zoektocht naar de identiteit van de eerste dag van de week, de dag die voor christenen gewijd is aan de Zoon van God en waarop zij Zijn verrijzenis herdenken. De roman grossiert in dit soort religieuze symbolen. Na een spannend verhaal – thriller, whodunnit en karakterroman in één – eindigt Symes nachtmerrie in een Londens park, niet ver verwijderd van zijn huis. Dan volgt de ontknoping (spoiler alert!). Stuk voor stuk blijken alle vijf leden eveneens geheim agent te zijn, geïnfilteerd in de anarchistische beweging op last van een Europese politiedienst. En Zondag? ‘His face frightened me’, realiseert Syme zich

vlak voor het einde, 'as it did everyone; but not because it was brutal, not because it was evil. On the contrary, it frightened me because it was so beautiful, because it was so good' (159). En dan onthult Zondag zijn ware identiteit: 'I am Sabbath. [...] I am the peace of God' (170). Zondag is de ware poppenspeler, hij stond al die tijd aan de goede kant, hij was het hoofd van het antianarchistisch complot dat hij had opgezet om uiteindelijk de orde weer te herstellen.

De schrijver Chesterton was een gelovig christen. Zondag neemt in zijn roman de gedaante aan van Jezus Christus en God de Vader tegelijk. Aan het slot is hij 'draped plainly, in a pure and terrible white, and his hair was like a silver flame on his forehead' (168). 'Can ye drink of the cup that I drink of', antwoordt hij op de vraag van Syme waarom hij de leden van de Council deze beproeving had aangedaan (173). Die zin komt letterlijk uit het Markusevangelie (Marcus 10:38) en werd uitgesproken door Jezus tegen zijn discipelen, toen ze op weg waren naar Jeruzalem waar Hij de kruisdood zou sterven. De roman staat bol van dit soort religieuze verwijzingen naar het evangelie van lijden en sterven. Symes verheerlijkte geliefde heet Rosamunde. Zij is de zus van Gregory, de anarchist, maar haar naam betekent letterlijk 'roos van de wereld', een vroegchristelijke benaming van Christus. Christus staat naast zondaren. Zondag offerde zichzelf op om de orde te herstellen en de nachtmerrie te beëindigen.

Er is nog veel meer te zeggen over deze christelijke symboliek, de ambivalentie van de roman en Chestertons bedoelingen. Het gaat hier echter niet zozeer om die diepere spirituele lagen, maar om de 'verpakking': de roman werd beroemd omdat hij precies de geest van de tijd raakte; het is een superspannend verhaal over een wereldwijde samenzwering. Die samenzwering was werkelijkheid en projectie in één, het was een samenzwering van anarchisten en hun bestrijders, waarbij die uiteindelijk niet meer van elkaar te onderscheiden zijn. De discipelen van het Kwaad bleken allen voor het Goede te werken. Goed en Kwaad versmolten, het was niet meer zichtbaar wie de vijand was en wie de bestrijder. 'So that each man fighting for order may be as brave and good a man as the dynamiter. [...] We have descended into hell' (172-173).

De roman verwoordt in al zijn dubbelzinnigheid briljant de heersende stemming op de drempel van het victoriaanse tijdvak en de moderne eeuw: de angst voor chaos, voor een wereldomspannend netwerk van bommenleggers en anarchisten dat de bestaande samenlevingen in de ondergang wil storten. Daarmee zijn dit tijdperk en de literaire verwoording van de angst voor een wereldwijde samenzwering van anarchisten ook een voorafschaduw van de eeuwwende van 2001. De roman van Chesterton over het wereldwijde anarchisme kan als een *history of the present* worden gelezen, zoals we hieronder zullen laten zien.

Anarchisme in beeld

Chesterton raakte met zijn roman een gevoelige snaar. Rond 1908 wist iedereen wat een anarchist was. In de publieke beeldvorming was dat een bebaarde, gemaskerde student in slordige kleding die het had gemunt op koningen en staatshoofden. Net zoals in de strijd tegen terrorisme anno nu was het minstens zo'n ongrijpbaar fenomeen. Om een anarchist te vinden, moest je duizenden verwarde en ontheemde personen in kaart brengen die dankzij de verbeterde reismogelijkheden, de sociale onrust, politieke vervolging en de arbeidscrises door Europe zwierven. Dergelijke potentieel verdachte vreemdelingen hielden zich op in cafés, op zolderkamertjes of in achterbuurten. Ze hielden zich al dan niet bezig met het beramen van complotten om de status quo te ondermijnen, de autoriteiten uit te dagen of erger. Soms belegden ze discussieavonden, organiseerden ze lezingen in koffiehuisen, collegezalen of gewoon buiten in een park. Het konden socialisten zijn, communisten, anarchosyndicalisten of 'echte' anarchisten. Sommigen waren religieus gemotiveerd, anderen juist totaal niet. Bannelingen uit Rusland, immigranten uit Frankrijk, Duitsland en Engeland, repatrianten en voormalige *communards* uit de Nieuwe Wereld vonden elkaar in havencafés, waar ze aan land spoelden na hun omzwervingen via de nieuwe wereldwijde scheepsverbindingen. Ze reisden per trein naar Zwitserland, waar ze zich met voorliefde ophielden. Ze communiceerden met elkaar via de telegraaf, snelle postverbindingen en via pamfletten, tijdschriften en kranten (Butterworth 2010).

Was de dreiging van anarchisme pure projectie of constructie? Er zat in ieder geval een kern van waarheid in. Gedurende de periode 1880-1914 vielen er zo'n 160 personen ten slachtoffer aan (bom)aanslagen van anarchisten, en dan rekenen we Rusland niet mee. Meer dan 500 mensen raakten gewond. Toch waren dit maar kleine aantallen, gemeten aan de dodelijk slachtoffers die er vielen tijdens de opstand van de Parijse Commune (17.000!), tijdens hongerstakingen of arbeidsoproeren in Europa.

Waarom hadden deze aanslagen dan zo'n enorme impact? De slachtoffers waren ten eerste geen 'gewone' burgers, maar vorsten of staatshoofden. Daarmee symboliseerden de aanslagen dat niemand veilig was voor deze nieuwe sinistere dreiging. Anarchisten maakten duidelijk dat ze voor geen enkele autoriteit ontzag hadden. Ze doodden tsaar Alexander II, de Amerikaanse president, drie minister-presidenten, een heleboel 'gewone' ministers, politiecommandanten en politici met als dramatische prelude op de Eerste Wereldoorlog de moord op de kroonprins van Oostenrijk-Hongarije, Franz Ferdinand, op 28 juni 1914. Zelfs de alom geliefde keizerin Elisabeth van Oostenrijk werd niet gespaard, de Italiaanse anarchist Luigi Lucheni bracht haar op 10 september 1898 met dolksteken om het leven.

De aanslagen kregen bovendien betekenis dankzij de massamedia die de losse incidenten in beeld brachten als gecoördineerde daden van een wereldwijd netwerk van anarchisten. Stakingen, arbeidsonlusten en communistische vergaderingen werden op één hoop gebracht met aanslagen van Russische nihilisten en Franse anarchisten. Incidenten in Europa, Australië en in Noord- en Zuid-Amerika voedden het beeld van de Zwarte Internationale. Zelfs in Egypte, China en Japan werd melding gemaakt van anarchistische activiteiten. In 1893 pleegde een Australische anarchist, Larry Petrie een aanslag op het schip Aramac, naar aanleiding van een arbeidsconflict. Ook in India werden *dynamitards* gespot. In 1898 zegde de Duitse keizer Wilhelm II een reis naar Egypte af uit angst voor Italiaanse anarchisten die daar een aanslag aan het beramen zouden zijn. In 1910 maakte Japan de arrestatie bekend van een groepje Japanse anarchisten die van plan zouden zijn geweest de keizer om te brengen. Er leek sprake te zijn van een wereldomspannende golf van anarchistisch geweld; vooral omdat de telegraaf, de vernieuwde en wereldomspannende transportatie-

en communicatielijn die lokale incidenten ook op die manier aaneensmedde.

Ook de anarchisten zelf maakten zich groter dan ze waren en claimden in hun vele tijdschriften dat de wereldwijde revolutie en chaos slechts een kwestie van tijd was. Ze zetten die claim kracht bij met nieuwe, zeer zichtbare en afschrikwekkende technologische vernietigingstechnieken, zoals dynamiet (de *infernal machine*) en de automobiel (als vluchtmiddel en als *vehicle born improvised explosive device*) (Davis 2007). Anarchistische groepjes grepen ook dankbaar de nieuwe mogelijkheden aan die de versnelde wereldwijde communicatie en transportietechnieken via boot en trein hen boden in het voorbereiden en assisteren van elkaars aanslagen. Westerse anarchisten hielpen hun Russische collega's bij het voorbereiden van een aanslag op de tsaar (zie Butterworth). Een Poolse anarchist was in staat dankzij informatie uit de media een staatsbezoek van de tsaar in Frankrijk te verstoren. De Russische nihilist Sergei Nechaev zag dankzij de goedkopere druktechnieken kans om zijn *Revolutionaire catechismus* het land uit te smokkelen, te laten vertalen en wereldwijd te verspreiden.

De periode 1880-1914 liet dus een verdichting, versnelling en wereldwijde disseminatie van dreigingsbeelden en veiligheidsdenken zien. Ook voor die tijd waren er gevaren gesignaleerd: de wereldwijde communistische beweging, het Communistisch Manifest en de Parijse Commune waren al achter de rug. Maar in deze periode maakten de nieuwe informatie- en communicatietechnologieën het mogelijk dat de suggestie van een wereldwijd complot, de angst daarvoor en de bestrijding ervan, wereldwijd op de agenda kwamen te staan.

Ja, er was ook echt sprake van samenzweringen en complotten. Maar de mate waarin die anarchistische complotten communicatief werden uitgegroot en verspreid, hield geen gelijke tred met hun daadwerkelijke omvang. We zouden kunnen concluderen dat de anarchistische psychologische terreur de feitelijke terreur veruit oversteeg. Projectie, wensdenken en publieke afschuw vielen effectief samen. Maar er was ook nog iets anders aan de hand. Er sloop een nieuw element in het laatnegentiende-eeuwse discours van (on)veiligheid en (wan)orde. Een nieuw dispositief van veiligheid en *governmentality* ontstond: een 'heterogene assemblage

van discursieve en materiële elementen om sociale problemen aan te pakken', mogelijk gemaakt door de uitvinding en industriële en commerciële toepassing van nieuwe informatie- en transportatietechnologieën die zowel door daders als bestrijders werden omarmd.¹

Het dispositief van de samenzwering

De vraag naar schijn en werkelijkheid van de chestertonianse samenzweringsnachtmerrie is niet positivistisch te beantwoorden. De 'wereldwijde samenzwering' was het dispositief dat de anarchisten in hun geschriften gebruikten om hun millenaristische en apocalyptische utopie (of dystopie) enerzijds en hun geringe aantal anderzijds kracht bij te zetten.

Het was tevens het dispositief dat regeringen, politie- en veiligheidsdiensten eropna hielden om zin en betekenis te geven aan de disparate incidenten en aanslagen van anarchisten in diverse landen. Het dispositief 'samenzwering' werd vanaf circa 1870 in toenemende mate favoriet als concept, strategie en tactiek om sociale problemen te duiden, onschadelijk te maken en tevens steun en resources voor uitbreiding, centralisering en professionalisering van de politie te mobiliseren en legitimeren. Zowel anarchisten als hun bestrijders maakten in deze periode gebruik van het dispositief van de samenzwering om hun strijd kracht bij te zetten. Zo ontketenden ze gezamenlijk een dynamiek van samenzweringsgeloof en -praktijk die als 'achterkant' van de moderniteit sindsdien niet meer uit het politieke discours is weg te denken. Hoe kan dat succes worden verklaard?

Ten eerste was de samenzwering de brug die het reactionaire tijdperk van repressie en autoritair bestel met de overgang naar een liberalere en vrijere vorm van heerschappij verbond. Het was het *vignet* van de 'new political era, experimental, positive, scientific' (Butterworth 2010: 46). In een tijdperk van enorme vooruitgang, van positivistisch geloof in wetenschap, technologie en experiment, was de samenzwering het 'bewijs' dat diende om de knelpunten en crises van de moderniteit te verklaren en er een positivistische oorzaak aan toe te kennen. De samenzwering was retorisch middel en logische bewijsvoering bij uitstek: achter alle ellende zat uitein-

delijk een rationele actor die kwaad wilde. Het ging er alleen nog maar om die rationele actor te identificeren. En daar had de nieuwe era nu juist zulke mooie middelen voor gevonden.

Daarmee bracht het dispositief van de samenzwering ten tweede *discursief* een onzichtbare vijand tot leven die voor die tijd niet of nauwelijks te definiëren viel. En wel voor beide partijen. Voor de anarchisten, Michail Bakunin voorop, was er sprake van een joodse samenzwering, aangestuurd door bankiersfamilies als de Rothschilds die wereldwijd een vinger in de pap hadden en achter de repressie van arbeiders, communards en communisten zat omdat zij immers de kapitalistische status quo en de voortgang van de productie ondermijnden (Butterworth 2010: 64). Dat soort ideeën leefde niet alleen onder anarchisten en communisten. Voor de politiediensten gaf het concept van de samenzwering vorm aan een diffuus conglomeraat van allerlei heterogene bedreigingen: van socialisten, reformisten, communisten tot het handjevol echte anarchisten. Butterworth maakt aannemelijk dat het een tsaristische dubbelspion was, Peter Rachovsky, die de beruchte en rabiaat antisemitische *Protocollen van de wijzen van Sion* in 1896 op basis van een ouder geschrift heruitgaf om de anarchisten en communisten in de ogen van het publiek in diskrediet te brengen. De *Protocollen* vielen in vruchtbare grond, gingen een eigen leven leiden en legden de basis voor veel later onheil (Butterworth 2010: 363-365; Benz 2007).

Ten derde bood het concept samenzwering ook een *operationeel* houvast. Zelfs als er schijnbaar niets aan de hand was, zoals bij volkomen legale bijeenkomsten van sociaaldemocratische bonden en partijen, kon die schijn bedriegen. De samenzwering berustte immers op deceptie. Het mocht ordelijk lijken, maar onderhoeds woekerde het complot. Dat legitimeerde een continue inspanning en uitbreiding van veiligheidsbeleid. Want een samenzwering is tenslotte ook altijd *progressief-exponentieel*. Je weet immers niet hoeveel leden er lid zijn van het complot, waar ze overal kunnen zitten, wat hun doelwitten zijn, welke apocalyptische en explosieve middelen ze tot hun beschikking hebben en wat hun uiteindelijke doel is.

Dat leidde ten vierde tot een *spiegeling* van de elkaar bestrijdende partijen. De anarchisten gingen in daad en middel het verst. Maar tegen de voor-sprong in macht en middelen die de politie- en veiligheidsdiensten hadden, konden ze niet op. Zeker niet als die zich, zoals de tsaristische veiligheidsdienst, de Ochrana, in geen enkel opzicht lieten matigen door principes van proportionaliteit, legaliteit en rechtmatigheid. Sterker nog, enkele Russische officieren en adellijken gingen zover om zelf een antianarchistisch netwerk op te richten, de 'Heilige Broederschap', die er niet voor terugschrok om dezelfde middelen als de terroristen te gebruiken (Butterworth 2010: 177). Om een modern adagium in enigszins aangepaste vorm te gebruiken: 'It takes a conspiracy to fight a conspiracy'. Zo werd het instrument van *intelligence en counterintelligence* – dat immers ook op deceptie, infiltratie en bedrog berustte – het kenmerkende middel van veiligheidsbeleid rond 1900.

Het dispositief van de samenzwering werd tevens een sociaal-culturele assemblage van *governmentality*. De suggestie van de samenzwering en de daarbij behorende veiligheidsmaatregelen sloten perfect aan bij de opvatting van de heersende partijen in Europa en daarbuiten, of die nu burgerlijk-liberaal van snit, absolutistisch, Pruisisch-autoritair of tsaristisch-feodaal van aard waren, dat de goede orde en de sociale zeden werden bedreigd door een woekerend gezwel van sociale onrust. Via het dispositief van de samenzwering kon alle oppositie en al het legale protest tegen heersende verhoudingen of sociale misstanden als potentieel anarchistisch worden veroordeeld.

En de anarchisten? Die bleven dat modern-positivistische dispositief vrolijk legitimeren; Bakunin gaf zijn medecomplottista's viercijferige nummers om een lidmaatschap van een vermeende *World Revolutionary Alliance* te suggeren die in de duizendtallen liep. De Franse Bond van Nihilisten verspreidde in 1881 een manifest waarin deze opschepte bezig te zijn met een drie jaar durende campagne om honderden goedburgerlijke families te vergiften. De visie van de anarchistische utopie was een sociaal experiment dat met behulp van moderne vernietigingsmiddelen verwerkelijkt moest worden. Moderne media, wetenschappelijke methoden (vergiftiging via drinkwaterleidingen) en archaisch-destructieve visioenen gingen hand in hand en leidden tot huiver en afschuw onder de bevolking

en de progressieve uitbreiding van informatieverzameling van de internationale politie- en veiligheidsdiensten.

De bijbehorende assemblage van internationale terrorismebestrijding

Het dispositief van de samenzwering gaf dus vorm aan het vijandbeeld van het internationale anarchisme. Het werd tevens weerspiegeld in de materiële technieken en instrumenten die werden ingezet om die nieuwe vijand te identificeren en op te sporen. Want het idee van de samenzwering was met de moderne technologie ook prima te operationaliseren. Sterker nog, die technologie maakte de samenzwering überhaupt pas 'zichtbaar'. Dankzij de massamedia konden lokale incidenten tot nationale en zelfs globale gebeurtenissen aaneen worden gesmeed.

Het dispositief van de samenzwering construeerde en deconstrueerde de onzichtbare vijand van het wereldwijde anarchisme tegelijkertijd. De anarchist was er niet, maar werd door nieuwe technologie zichtbaar gemaakt en tegelijkertijd in analoge onderdelen gedeconstrueerd. Het ging niet om individuele herkenning, maar om identificatie van categorieën. De anarchist was er tegelijk wel en niet: je zag hem zelf niet (want hij hield zich schuil en vermomde zich), maar je kon wel zijn profiel, of liever gezegd, onderdelen daarvan, wereldwijd in kaart brengen. De samenzweringstechnologie van 1900 kreeg vorm in kaartenbakken, vingerafdrukken, foto's en coördinaten die de anarchist tot een set van lichaamskenmerken reduceerde en tegelijkertijd multipliceerde.

Rond 1882 ontwikkelde de Franse politieprefect Alphonse Bertillon een antropometrisch systeem dat later naar hem werd vernoemd en wereldwijd werd ingevoerd. Dit systeem van 'bertillonage' hield in dat criminelin in kaart werden gebracht op grond van hun vermeende bioantropologische gezichts- en schedelkenmerken. Aan deze 'wetenschappelijke' methode lag de opvatting ten grondslag dat afwijkend, crimineel gedrag zichtbaar was in antropomorfe gezichts- en lichaamskenmerken. Dat paste naadloos bij het sociaaldarwinistische en eugenetische idee dat schurken genetisch gedegeneerd waren en dat er een biologische oor-

zaak of afwijking voor hun daden kon worden geïdentificeerd. De meerwaarde van dit systeem was dat die lichaamscoördinaten razendsnel werden doorgeseind aan bevriende politiediensten. De foto's en vingerafdrukken konden met de nieuwe scheeps- en treinverbindingen achterna worden gestuurd (Fijnaut 2007: 283; Jäger 2006: 196-221).²

Bilaterale samenwerking en informatie-uitwisseling tussen politie- en veiligheidsdiensten kreeg in deze periode voor het eerst een geïnstitutionaliseerde internationale vorm. Twee maanden na de moord op keizerin Elisabeth (Sisi) op 10 september 1898 verzamelden zich 54 gedelegeerden afkomstig uit 21 verschillende landen in een wit marmeren palazzo in Rome. Het merendeel was afkomstig uit Europa, maar er waren ook een aantal Amerikanen aanwezig, waaronder vertegenwoordigers van de roemruchte Pinkerton Agency, een centrale van privédetectives die feitelijk de rol van Amerikaanse geheime dienst speelden. De Italiaanse overheid had hen uitgenodigd om de aftrap te geven voor een nieuw politiegremium: De Internationale Conferentie voor de Sociale Verdediging Tegen Anarchisten (Deflem 2005: 795-798).

De moord op de keizerin, in het bijzonder de internationale publieke en politieke verontwaardiging hierover, was de druppel en de aanleiding voor de diverse regeringen om eens en voorgoed af te rekenen met het anarchisme. Politie- en veiligheidsdiensten zagen er een prachtige gelegenheid in om geld en middelen voor nieuwe technologische ideeën en programma's te realiseren en hun organisaties een professionaliseringslinger te geven. De gedelegeerden vergaderden bijna een maand lang, van 24 november tot 21 december, en formuleerden een eerste gezamenlijke definitie van het kwaad. Anarchisten waren 'they, who perpetrate any act that used violent means to destroy the organization of society'. Daarmee was meteen de spanbreedte van de maatregelen aangegeven. De focus lag op de bedreiging van de samenleving als geheel. Het begrippenpaar van 1900 was dat van chaos versus orde, van anarchist versus de goede burger.

Naast de overeenkomst over een gezamenlijke definitie leidde de bijeenkomst tot een serie nieuwe bestrijdingsmiddelen. Ten eerste besloten de aanwezige politie- en justitiefchefs een centraal kaartenbakstelsel in te richten (Fijnaut 2007: 283; Jäger 2006: 196-221). Ten tweede maakten ze

afspraken om elkaar sneller voor netwerken en mogelijke aanslagen te waarschuwen, al gebeurde dat op dat moment ook al. De Russische ambassade voorzag de Franse politie van foto's van mogelijke anarchistische verdachten. In 1893 onderschepten Franse politiemedewerkers plannen om keizer Willem II en kanselier Caprivi te vermoorden. Ze stuurden die informatie door naar de Berlijnse politie die er nog bijtijds in slaagde het complot onschadelijk te maken. In 1898 wisselden de Franse en Italiaanse politie via hun consulaten informatie uit over bomaanslagen in Milaan en de diefstal van dynamiet in Zwitserland. De conferentie te Rome gaf aan die afspraken evenwel vastere vorm. Bovendien spraken de gedelegeerden in de derde plaats af om voor de uitwisseling een 'wetenschappelijk' gestandaardiseerd format te gebruiken, de methode van het *portrait parlé*, gebaseerd op de bertillonagemetingen die zoals gezegd eenvoudig via telefoon en telegraaf konden worden doorgeseind.

In de vierde plaats maakten de terrorismebestrijders afspraken over de uitlevering van personen die gearresteerd waren voor pogingen tot het ombrengen of ontvoeren van staatshoofden. Ook besloten de deelnemende regeringen om aan die misdaden de doodstraf toe te kennen. De resoluties leidden tot slot tot een slotakte waarin het verbod op illegaal bezit en gebruik van explosieven, lidmaatschap van een anarchistische organisatie, verspreiding van anarchistische propaganda en hulpverlening aan anarchistische activiteiten werd vastgelegd. De deelnemende landen spraken af dat ze de berichtgeving in de media over anarchistische activiteiten zouden proberen te beperken. Niet alle landen ratificeerden de slotakte, de Britse en de Amerikaanse regering onthielden zich van ondertekening. Maar los van die beperkingen gaf deze conferentie een grote politieke, administratieve en technologische *boost* aan het dispositief van de samenwerking, niet in de laatste plaats om hiermee de (vanzelfsprekend geheime) anti-anarchistische samenzwering te bezegelen.

Ook in Nederland

Ook in een relatief liberaal en parlementair-democratisch land als Nederland vatte het dispositief van de samenzwering post en kreeg een nieuwe

assemblage van *governmentality* vorm. Rond 1890 breidde het aantal stemmen op veiligheidsgebied zich uit. Er ontstond een partijdemocratie met bijbehorend publiek debat. Landbestuur en beleid raakten gepolitiseerd. Het heersende ideaal van rust en orde werd onderbouwd met veranderingen naar wanorde en opstanden in het buitenland, die zich echter ook naar Nederland konden uitbreiden. Liberalen maakten zich zorgen over radicale theocraten in eigen land en staatsdwang en veroveringszucht in Duitsland. Antirevolutionairen zagen juist vanuit Frankrijk een 'rood spook uit de afgrond' opdoemen en waren lyrisch over Bismarcks protestantse daadkracht tegenover socialisten, katholieken en anarchisten (Te Velde 1992: 32-36).

Onder de protestanten zaaide de Parijse Commune angst voor de gecombineerde samenzwering van communisme, socialisme en katholocisme – hoe vreemd die combinatie op het eerste gezicht ook lijkt. Volgens het hervormde maandblad *Stemmen voor Waarheid en Vrede* (SWV) waren in Frankrijk 'jezuïeten' aan de macht en ultramontanen. De Franse vijand stond symbool voor 'ongeloof en zedeloosheid' aan de revolutionaire kant, en 'bijgeloof en dweepzucht' aan de katholieke kant. Die dodelijke cocktail van 'Internationale en Rome (die tweelings-broeders uit den Afgrond)' moest wel tot de ondergang leiden (Bronsveld 1870: 791-813; 1871: 326 en 540).

'Vertoont het grootendeels tot puin geworden en in vlammen stikkend Parijs niet al de kenmerken van een plaats, waaraan God een oordeel voltrekt, en mag het van ons niet gewacht worden, dat wij dat puin eens stilstaan en er inkeeren tot ons zelf? [...] 'Hij [God, BdG] geve, dat de mensen van Sodom, van Niniveh, van Parijs in den dag des oordeels niet opstaan tegen het eenmaal-gereformeerde Nederland!' (Bronsveld 1871: 357, 360-369, 552-553; De Graaf 2009: 199-210).

Hier werd het beeld van de samenzwering vooral gebruikt om de eigen gereformeerde achterban te stichten en te mobiliseren. Onlusten en opstanden, zoals het Palingoproer van 1886, waarbij 26 doden te betreuren vielen, maakten duidelijk dat gezag en orde onder druk stonden (De Rooy 1971; Van de Wal 2003: 172-173). In 1887 werd er een artikel aan de grondwet toegevoegd waarmee de koning 'ter handhaving van de uit- of inwen-

dige veiligheid [...] elk gedeelte van het grondgebied in staat van oorlog of van beleg' kon verklaren. Op dat moment zou het burgerlijk gezag plaatsmaken voor militair gezag en kon het leger ingrijpen (Zuijlen 2008: 66).³ Dat was een nieuwe regel, die weliswaar de reeds bestaande praktijk een wettige basis gaf, maar tegelijkertijd signaleerde dat er meer belang aan handhaving van gezag en veiligheid werd gehecht.

De grootste aanjager van het veiligheidsbeleid was de angst voor socialistische ondermijning die uitging van de Sociaal-Democratische Bond onder leiding van F. Domela Nieuwenhuis (Charité 1972). Hij kwam in maart 1888 in de Kamer, in dezelfde maand dat arbeiders in Friesland en Groningen in de veengebieden overal begonnen te staken, mede daartoe aangezet door medestanders van Domela Nieuwenhuis. De oprichting van de SDAP in 1894 zwengelde de angst voor de klassenstrijd als ultieme samenzwering tegen de orde en status quo verder aan. 'De opruiende taal in sommige vergaderingen en bladen geuit, en de rustverstoringen, waartoe de bedoelde samenkomsten en het venten der bladen aanleiding geven' baarden menig Kamerlid grote zorgen. 'Men ontziet zich niet, onder verdachtmaking en laster voortdurend tegen de maatschappelijke orde op te hitsen en alle gezag te ondermijnen.'⁴ De minister van Justitie, W. van der Kaay, erkende dat er een probleem was met

'die partij, die in ons land het evangelie der ontevredenheid verkondigt, die alle menselijke ellende wijt aan den staat, aan de regering, aan de overheid, aan de Vertegenwoordiging [...] die het gezag, de politie weestreeft en belemmert, alle maatregelen der regering tracht te verijdelen, en door op te treden in grooten getale, luidruchtig en brutaal, de burgerij vrees tracht aan te jagen'.⁵

Om die samenzwering van socialisten, communisten en anarchisten te bestrijden, moest de politie geprofessionaliseerd worden. Die wens tot professionalisering kwam ook hier niet in de eerste plaats vanuit de regering, maar vanuit de politiediensten en hun rond 1890 opgerichte vakbonden zelf, die behoefte hadden aan betere bewapening en betere veiligheidsmaatregelen. Zij gaven van onderop een aanzet tot professionalisering en internationalisering van het nationale veiligheidsbeleid en de bijbehorende opvattingen. De grote steden breidden op grond van de ver-

hoogde economische bedrijvigheid, demografische ontwikkelingen en toegenomen mobiliteit hun politienet zelf gestaag uit. Rotterdam zette na 1880 vijftig extra agenten in boven op het bestaande korps van 226 manschappen (Fijnaut 2007: 292-295). Bovendien kreeg de marechaussee bevoegdheden om in het noorden van het land te opereren, wat betekende dat de organisatie in een paar jaar tijd, van 1889 tot 1895, verdubbelde, van tien officieren en 363 manschappen naar achttien officieren en 767 onder-officieren en manschappen (Smeets 2007: 87).

Rond 1898 schafte de Rijksveldwacht allerlei nieuwe vaar- en voertuigen aan en ontwikkelde politietoezicht op de grote rivieren en in de Rotterdamse haven. Nederlandse agenten draaiden mee op de internationale conferenties in Londen, Parijs en Berlijn over het gevaar van het 'rondtrekkende misdadigerdom', radicalen en anarchisten die 'helsche machines' tot ontploffing brachten. De Nederlandse politie wachtte niet tot 1898, maar was al eerder begonnen met het aanpakken van het anarchisme. In 1888 ontvingen enkele Nederlandse hoogwaardigheidsbekleders bompakketten (Fijnaut 2007: 274; Smeets 2007: 75). In 1895 werden plaatse-lijke politie en marechaussee alsmede tientallen geheime agenten gemobiliseerd om het bezoek van regentes Emma en prinses Wilhelmina aan Tilburg en Maastricht te beveiligen tegen aanslagen.⁶ De Amsterdamse recherche beschikte rond dat tijdstip al over dossiers van zo'n vijftienhonderd buitenlandse anarchisten (Van der Linden 1986: 77; Fijnaut 2007: 300).

Ook de opkomst van moderne wetenschap en technieken zwengelde het veiligheidsbeleid aan. In 1896 kondigde de minister van Justitie bij Koninklijk Besluit aan dat het departement van Justitie over zou gaan tot de invoering van 'anthropologische signalementen', twee jaar dus voordat dit systeem in Rome internationaal zou worden ingevoerd (Fijnaut 2007: 283; Jäger 2006: 196-221).

Net als in Groot-Brittannië, Frankrijk en Rusland gingen er ook in Nederland stemmen op voor de oprichting van een antianarchistisch tegennetwerk. De liberaal Baron W. van der Feltz pleitte voor de vorming van een 'korps geheime politie', dat als Engelse detectives de gewone politie kon bijstaan. Dat was veertig, vijftig jaar geleden nog niet nodig, 'maar bij het tegenwoordige uitgebreide en snelle verkeer, komen dikwijls personen

van elders die zich onder de massa bewegen en, hoewel zij somwijlen door hun uiterlijk of door hunne bewegingen in het oog vallen, niet in het oog gehouden worden'.⁷ De geheime uitgaven werden in 1896 van 2500 naar 7500 gulden verhoogd, om deze rechercheurs te kunnen bekostigen.⁸

Het dispositief van de samenzwering bood de gelegenheid om veiligheidsbeleid steeds intrusiever vorm te geven. Ook de liberale regeringen gingen daarin mee. Artikel 3 van de grondwet gebood de regering immers om personen en goederen op Nederlands grondgebied bescherming te bieden. Dat hield volgens de liberalen rond 1900 meer in dan alleen 'de zorg voor de rust en de veiligheid van den staat'. De commissie-Kist, die door de liberale minister van Justitie Cort van der Linden eind 1898 was ingesteld om het politiewezen te verbeteren, vond dat daar ook aan toegevoegd moest worden de 'zorg voor de maatschappij, met het oog op anarchistische bewegingen en aanslagen, welke niet zoozeer den staat als wel elke maatschappelijke organisatie bedreigen' (Commissie-Kist 1901: hoofdstuk 1; Fijnaut 2007: 325). Het rijtje veiligheidsdreigingen weerspiegelde die opvatting: anarchisten (van binnen of buiten Nederland), vreemdelingen, revolutionaire of anderszins gevaarlijke groepen en bedreigingen voor het Koninklijk Huis (Smeets 2007: 106).

Dit dispositief paste uitstekend bij het minimale buitenlandse beleid dat de negentiende-eeuwse Nederlandse kabinetten eropna hielden. Veiligheid in de koloniën en afzijdigheid in de Europese perikelen stonden voorop. Dat betekende dat de handhaving en controle op binnenlandse onlusten, spionnen, anarchisten ook een buitenlands cq. koloniaal doel dienden. De neutraliteit en rust die immers ten goede kwamen aan de handel moesten worden gewaarborgd ten opzichte van allerlei apocalyptische dreigingen.

De introductie van een dispositief van samenzwering, met bijbehorende middelen en methoden, bleef niet verborgen. De socialistische voorman P.J. Troelstra uitte in december 1904 in de Tweede Kamer het gerede vermoeden dat de Amsterdamse recherche had samengewerkt met de Russische geheime dienst, de Ochrana, tijdens een internationaal socialistisch congres in de hoofdstad. De Amsterdammers hadden de tsaristische agenten foto's geleverd.⁹ Maar zoals altijd bij samenzweringstheorieën, ook al

berusten ze op een kern van waarheid, zijn ze per definitie niet te bewijzen noch te weerleggen. Troelstra’s protest werd niet geloofd.

En dat brengt ons weer terug bij het begin. Het dispositief van de samen-zwering werd hét middel, zowel van parlementaire democratieën als van absolutistische keizerrijken om sociale problemen te beheersen. De negentiende-eeuwse liberale visie op een marginale veiligheid van de staat versus een maximale vrijheid voor de burger had zelfs in een burgerlijk en gematigd-progressief land als Nederland plaatsgemaakt voor ‘moderne’, ‘wetenschappelijke’ en positivistische opvattingen over het beheersen van afwijkend gedrag. Veiligheidsbeleid, inclusief een ongekeerde toename van regelgeving, werd in dienst gezet van de ordening van de maatschappij rond deugden van nationalisme, liberalisme en plichtsbef (Te Velde 1992: 205). Het semipositivistische, maar feitelijk volstrekt onwetenschappelijke dreigingsbeeld van ‘de wereldwijde anarchistische samen-zwering’ maakte dat mogelijk.

Slotsom

Veiligheidsbeleid in de periode 1870 tot 1914 werd gekenmerkt door het dispositief van de samen-zwering. Dankzij nieuwe media doemde een wereldwijde dreiging op van anarchie en destructie die staatshoofden en vorsten velde als grassprietjes in de wind en de bestaande bezitsverhoudingen ondersteboven trachtte te keren. Die dreiging viel samen met momenten van grote economische en sociale crises enerzijds en een razendsnelle vooruitgang op het gebied van technologie en communicatie anderzijds, leidend tot de mobilisering van grote groepen ontheemden, vreemdelingen en werkloze arbeiders en studenten. De ‘anarchist’ was afgezien van het honderdtal echte aanslagen, vooral een projectie van die malaise. Al vonden er daadwerkelijk aanslagen plaats, de strijd tegen anarchisme was vooral een middel om de sociale kwestie te onderdrukken, socialisten te vervolgen en politieke oppositie monddood te maken. Zowel het publiek als de politiek waren op zoek naar verklaringen voor de toegenomen complexiteit, de versnelling en verdichting van misdaad en geweld. Anarchisten werden de gezichtsloze projectievlakken voor het algemeen gevoelde onbehagen over de moderniteit, de toegenomen com-

plexiteit, mobiliteit en anonimiteit van de samenleving. Anarchisten vulden het morele gat dat de burgerij voelde. In dit klimaat ontstonden allerlei samen-zweringstheorieën. Het is niet toevallig dat de beruchte en rabi-aat antisemitische *Protocollen van de wijzen van Sion* in deze periode werden ontdekt en op zoveel bijval stuitten. Maar er was meer aan de hand. Er ontstond ook een ‘dispositief van de samen-zwering’. Die samen-zwering werd aangewakkerd door de anarchisten zelf. Maar zij werden in het succes van hun psychologische oorlogsvoering nog overtroefd door de assemblage van *petty sovereigns* vanuit de politie en het leger, burge-meesters, en veiligheidsagentschappen. Politie, justitie en bewindslieden groepeerden zich tegen en rond de vermeende samen-zwering van de Zwarte Internationale. Die dreiging bood hen een professionele en bu-reaucratische uitdaging en legitimeerde de uitbreiding van middelen en maatregelen. In 1898 legden circa twintig politiediensten vast dat ze voortaan een gestandaardiseerde manier van dossiervorming, fotoherkenning en identificatiemiddelen zouden invoeren. Dossiers van de tsaristische Ochrana, het Amerikaanse commerciële Pinkerton Agency en Scotland Yard werden gecombineerd om die complotten substantie te verlenen. De ‘anarchist’ werd tegelijkertijd geconstrueerd als wereldwijd vijandbeeld en gedeconstrueerd, opgeknipt in cijfertjes, nummertjes en metingen die via de telegraaf over de wereld werden geseind. Daar bleef het niet bij. In de loop van de jaren dertig werden de eugenetica en de biopolitiek steeds totalitairder toegepast en ingevuld. In Rusland werd de bezittende burger, de kapitalist de concrete vijand van de revolutie. Niet op grond van zijn daden, maar op grond van vermeende klasse- en bezit-kenmerken. In Duitsland liep iedereen die politiek, sociaal of ‘genetisch’ afweek van het ideaal van de Germaanse burger het risico in een concentratiekamp te belanden, als zichtbare en onzichtbare vijand tegelijk, zoals Giorgio Agamben in zijn *Homo sacer* heeft uitgelegd. In de periode 1870 tot 1914 was het nog niet zover. De technologische verwachtingen overtroffen de praktische uitvoerbaarheid. Maar om met Chestertons sleutelroman te eindigen, de terrorist en de contraterrorist versmolten. Het verbindende tussen de agent en de anarchist, tussen het ‘goede’ en het ‘kwade’ was niet het feit dat ze allebei hun slachtoffers maakten in naam van hun principe, maar veel meer nog het feit dat ze het lijdten, de fysieke en psychologische terreur met modern-technologische middelen uitbreidden en de basis legden voor het technocratische en dystopische vernieti-

gingsbeleid dat uitmondde in de Europese burgeroorlog van de jaren dertig en veertig.

Postscriptum

Nog kort een postscriptum. Zoals gezegd leest de geschiedenis van het samenzweringsdispositief rond 1900 wel wat als een *history of the present*. Zonder de lijn naar de jaren dertig door te willen trekken, kan ditzelfde beeld ook op het begin van de 21ste eeuw worden geplakt. Na 2001 ontstond een dispositief van een wereldwijde terroristische samenzwering, het werd, analoog aan het dispositief rond 1900, een *vignet* van de nieuwe, geglobaliseerde wereld van dreiging en terrorisme, van een vijand die met de modernste middelen erop uit was de westerse wereld te vernietigen. Westerse (gepostuleerde) onzekerheid, gekoppeld aan bestaande sociale en politieke kritieken op de multiculturele samenleving, immigratie en integratie en het ‘falen’ van overheden om daar een antwoord op te vinden, catapulteerden ‘de terroristische samenzwering’ als thema op de politieke agenda’s van veel (protest)partijen. Internationaal maakte de periode van het post-Koude Oorlogsdenken van de negentiger jaren toen termen als ‘vredesdividend’ nog in zwang waren, plaats voor een tijdperk van nieuwe chaos, *failed states* en *small footprint wars*.

Discursief kwam daarmee een bedreiging, een nieuwe vijand tot leven, die zich daarvoor ook al had gemanifesteerd (denk aan de aanslagen van Al Qaeda in de jaren negentig), maar die nu pas werd gezien en geïdentificeerd. Deze gaf vorm en politieke lading aan een conglomeraat van heterogene bedreigingen, van Hamas tot *homegrown terrorism*, van de Taliban tot de Tsjetjensee vrijheidsstrijders. *Operationeel* bood deze bedreiging daarmee houvast. Dat legitimeerde net als rond 1900 een continue inspanning en uitbreiding van veiligheidsbeleid, een samenzwering is immers altijd progressief-exponentieel.

Ook de *spiegeling* van vijand en bestrijders trad op, ‘it takes a network to fight a network’, wat de globale uitbreiding van het contraterroristisch instrumentarium, uitwisseling van gegevens, Europese Kaderbesluiten, VN-resoluties en internationale *arrest warrants* mogelijk maakte. Het

dispositief van de terroristische wereldsamenzwering, gespiegeld in de term *war on terror*, werd een sociaal-culturele en institutionele modus van *gouvernementalité*. Dit dispositief ging tegelijkertijd echter verder dan het negentiende-eeuwse concept: nieuwe informatie- en transportietechnieken, nieuwe methoden van datamining en *computational policing* maakten het mogelijk om de anarchist niet alleen in de werkelijkheid te lokaliseren, maar ook in de virtuele wereld, in de wereld van de worstcase-scenario’s te plaatsen en daarmee de tijds- en ruimtedimensie van het veiligheidsdenken nog verder op te rekken dan rond 1900 mogelijk was. Maar dat is een ander verhaal, dat elders wordt verteld (zie bijvoorbeeld Mattelart 2007).

Beatrice de Graaf is associate professor (uhd) aan het Centrum voor Terrorismen en Contraterrorisme van de Universiteit Leiden (Campus Den Haag). Ze doet onder meer onderzoek naar ‘Enemies of the state: The making of a national security state in historical perspective’ (VIDI-project). <http://hum.leiden.edu/history/enemies-of-the-state/>.

Literatuur

Aradau, C. en R. van Munster(2008) ‘Taming the future. The dispositief of risk in the war on terror’. In: L. Amoore en M. de Goede (red.) *Risk and the war on terror*. Londen/New York: Routledge, 23-40.

Benz, W. (2007) *Die Protokolle der Weisen von Zion. Die Legende von der jüdischen Weltverschwörung*. München: C.H. Beck.

Bronsveld, A.W. (1870) ‘Kroniek’. *Stemmen voor Waarheid en Vrede* [SWV] (7): 791-813.

Bronsveld, A.W. (1871) ‘Nabetrachtingen over den jongsten oorlog tuschen Duitschland en Frankrijk’. *SWV* (8): 321-333.

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

Bronsveld, A.W. (1871) 'Nabetrachtingen (...)' II. *SWV*(8): 540.

Bronsveld, A.W. (1871) 'Kroniek'. *SWV*(8): 357, 360-369 en 552-553.

Butterworth, A. (2010) *The world that never was. A true story of dreamers, schemers, anarchists and secret agents*. Londen: Vintage Books.

Charité, J. (1972) *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid, 1880-1888*. Den Haag: Zuid-Hollandse drukkerij.

Chesterton, C.K. (1908, herdruk 2008) *The man who was Thursday. A nightmare*. Londen.

Davis, M. (2007) *Buda's wagon. A brief history of the car bomb*. Londen/New York: Verso.

Deflem, M. (2005) 'International police cooperation'. In: R.A. Wright en J.M. Miller (red.) *The encyclopedia of criminology*. New York: Routledge, 795-798.

Fijnaut, C. (2007) *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Een staatsinstelling in de maalstroom van de geschiedenis*. Boom: Amsterdam.

Foucault, M. (2004) *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France (1977-1978)*, Parijs: Gallimard/Seuil, hoofdstuk 4.

Graaf, B. de (2009) 'De Franse Revolutie als protestantse *lieu de mémoire*'. In: G. Harinck, B. Wallet en H. Paul (red.) *Protestantse lieu de mémoires van 1750 tot heden*. Kok: Kampen, 199-210.

Jäger, J. (2006) *Verfolgung durch Verwaltung. Internationales Verbrechen und internationale Polizeikooperation 1880-1933*. Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft.

Kist, H.J. (1901) *Verslag der commissie door den minister van Justitie benoemd om advies uit te brengen nopens de maatregelen welke tot verbetering van de politie kunnen strekken*. Den Haag: z.n.

Beatrice de Graaf – De strijd tegen de 'zwarte internationale'

Lignian, F. (1894), 'De anthropometrische signalementen volgens Alphonse Bertillon'. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*: 987-996.

Linden, J. van der (1986), *De ordehandhaving en de organisatie van de politie in Amsterdam, 1840-1940*. Nijmegen: ongepubliceerde scriptie.

Mattelart, A. (2007) *Kommunikation ohne Grenzen? Geschichte der Ideen und Strategien globaler Vernetzung*. Berlijn: Avinus.

Rooy, P. de (1971) *Een revolutie die voorbijging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer*. Bussum: Fibula/Van Dishoeck.

Smeets, J. (2007) *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat*. Amsterdam: Boom.

Velde, H. te (1992) *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918*. Den Haag: SDU, proefschrift.

Wal, R. van de (2003) *Of geweld zal worden gebruikt! Militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920*. Hilversum: Verloren.

Zuijlen, R.W. van (2008) *Veiligheid als opdracht. Een onderzoek naar veiligheid als fundamenteel recht en als positieve verplichting van de staat in het licht van de politietaak tot strafrechtelijke rechtshandhaving*. Nijmegen: WLP, proefschrift.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Het begrip komt van Foucault. Zie voor Foucaults ideeën over *dispositif* en *gouvernementaliteit*: Foucault 2004; Aradau en Van Munster 2008: 24.

² Het eerste artikel over bertillonage in Nederland was geschreven door F. Lignian en verscheen in 1894 in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*.

³ Zie voor de tekst van de grondwet van 1887:

<http://www.denederlandsegrondwet.nl/9353000/1/j9vvi1f299q0sr/vi7df7it0ez5>.

⁴ Eerste Kamer (EK), 1893-1894, Staatsbegroting 1894, IV, p. 232 (Fijnaut 2007: 247).

⁵ EK, 1894-1895, 12^e vergadering, 31 januari 1895, p. 195 (Fijnaut 2007: 249).

⁶ Brief procureur-generaal Serraris aan minister van Justitie, 11 mei 1895. Minister van Justitie, invnr. 2.09.05, nr. 6487. Nationaal Archief.

⁷ TK, 1893-1894, 22ste vergadering, 7 december 1893, p. 394 (Fijnaut 2007: 276).

⁸ TK, 1896-1897, Staatsbegroting 1897, 2, IV, nr. 3, p. 33 (Fijnaut 2007: 278).

⁹ TK, 1904-1906, 36ste vergadering, 20 december 1904, p. 885-891 (Fijnaut 2007: 354).